

Zápisky odpadlíka II

(„Normalizace“)

Je celkem příznačné, že Husákův režim nazýval *normalizací* společenskou změnu, která na dlouhých 20 let nastolila v této zemi výrazně *abnormální* poměry. Troufám si také říct, že podstatnou část národa v jistém smyslu přiblížila duševní abnormalitě nejspíš stejně nebo víc, než zločiny nacistické okupace nebo teror komunistické moci v padesátých letech. Ano, v obou těchto předchozích obdobích se děly státně posvěcené zločiny; ano, lidé žili v neustálé úzkosti a ze strachu o život vlastní nebo blízkých někdy někoho nebo něco zradili a většinou skláněli hlavy v trpné, ponižující poslušnosti. Jistě se za to trochu styděli, svůj stud vytěšňovali a projektovali pak do afektů nenávisti, často k lidem, kteří za nic nemohli. Přesto ta situace měla morálně daleko více jasné rysy: bylo jasné, kdo je tu nepřítel, a lidé se mu poddávali pod násilím a jenom prozatím, s nadějí na dobu, kdy budou zase svobodní a zločiny budou potrestány.

V době tzv. *normalizace* bylo všechno jinak: osobnosti, kterým lidé donedávna věřili, idealizovali si je, strachovali se o ně, postupně jako by se před očima veřejnosti roztékaly. Svoboda, Dubček, Černík, Smrkovský a další – víceméně všichni „muži Pražského Jara“ s vzácnými výjimkami (napadá mě jenom Kriegel) – dutými hlasy ujišťovali, že se vlastně nic hrozného nestalo, že obrodný proces bude pokračovat, jako by sovětské tanky napřed v ulicích a později hned za humny všech větších měst tu nebyly právě proto, aby všem nápadům s demokracií a společenskou normalitou už jednou provždy zabránily. Všichni ti včerejší hrdinové lidových shromáždění odrecitovali lži, které jim byly uloženy, a pak se tiše, jeden po druhém vytratili někam do bezvýznamnosti. Nevím, pod jakou hrozbou tuhle mouřenínskou službu vykonávali; mám pocit, že jim ve skutečnosti nehrozil osud Imre Nagye po Maďarském povstání, nešlo jim doopravdy o život: tohle už nebyla 50. léta a sovětský režim měl jiné strategie pro své porobené národy.

Že vůdcové národa, k nimž většina vzhlížela s oddaností snad ještě větší bezprostředně po sovětské okupaci než před ní, nebyli žádní mravní titáni, to snad už v dnešní době není třeba dokazovat. Byli to vesměs lidé sotva průměrní, které na výsluní oblaby vynesla shoda různých okolností, svodů a tlaků – především ovšem kolektivní iluze o tom, že fráze o humanistickém a demokratickém socialismu, které ti lidé opakovali nakonec bez zadržnutí, jsou míněny vážně a že mohou odpovídat realitě za podmínek, kdy hlavním příkazem komunistické ideologie bylo za všech okolností udržet ve společnosti absolutní moc.

Co si ti lidé o těch líbivých frázích doopravdy mysleli, je ovšem těžko říct. I ještě dneska existují názory, že svým slovům opravdu věřili a naivně předpokládali, že své sovětské mentory přesvědčí o vhodnosti nového modelu socialismu, který nabízeli; jiní je od počátku podezřívali, že šlo jenom o fintu vůči národu, která jim dopomohla do vrcholných pozic. Já – podle zkušenosti, které jsem přece jen trochu nabyl v tehdejší politice – žádné z těchto krajností nevěřím. Komunističtí funkcionáři vesměs neměli žádný osobní názor: prostě opakovali a případně prosazovali to, o čem se domnívali, že se od nich žádá. Většinou to byla *stranická linie*, tak jak ji pochopili. Tu hájili částečně z pragmatických, ale i z jakýchsi mystických nebo řekněme psychologických důvodů: *linie* byla jistota, vše mimo ni divoká oblast nebezpečí. *Linie* ovšem nebyla nějaká přímka: občas se v jejich kličkách trochu ztratili a potom bylo zábavné pozorovat, jak se vzájemně častují útržky různých usnesení nebo citáty z Marxe či Lenina tak jako středověcí mniši církevními dogmaty.

Tím ale nechci říct, že by to byli ve své velké většině nějakí fanatici. *Linie* byla vždycky dostatečně rámcová a složená převážně z prázdných frází, aby ji mohli vykládat tak,

jak se jim osobně hodilo. Ve jménu *linie* si mohli vzájemně podrážet nohy, štvát vzájemně na sebe STB a přirozeně upevňovat svoje dobré bydlo.

Co ale vůdcové, kteří *linii* tvořili? Tvrdím, že to s nimi většinou bylo nejinak. Oni se dali jistým směrem, původně vymezeným mocenským bojem s Novotným a jeho stoupenci. Protože jejich protivníci byli tupí konzervativci, sázející výhradně na primitivní moc, chopilo se Dubčekovo křídlo *nových*, o něco demokratičtějších myšlenek, které jim dodali někteří intelektuálové. Patrně nečekali, že se nová hesla do té míry ujmou a že podnikají takový pohyb v národě. Mám ve vzpomínkách doklady o tom, že se jich sami vícekrát zalekli a byli by je nejradyji odvolali. Jenomže vynesla je do čela, před jásající davy – a tak se stala novou *linií*, které se víceméně drželi. *Víceméně*, to je třeba zdůraznit. Myslím, že dojem jejich nepevnosti a nejednotnosti sice nevyvolal, ale urychlil sovětskou intervenci.

Ano, měli přímo ve svém středu *Pátou kolonu* – nejen ty známé *Libeňské konzervativce*, kteří už v březnu nebo v dubnu psali do Moskvy a žádali vojenský zásah: téměř polovinu předsednictva UV KSČ, tehdejšího centra moci, tvořili lidé nespokojení s vývojem a skrytě nepřátelští vůči Dubčekovu křídlu. Jejich jména lze dohledat, dnes už ani nestojí za vzpomínku. Ti také přispívali k nejistotě vedení. Nicméně tvrdím, že hlavní slabost tkvěla právě v těch, k nimž mnozí lidé tehdy vzhlíželi.

Není důvod je soudit příkřeji, než vyslovené zrádce nebo kolaboranty – Husáka, Biřáka, Švestku, Indru, Jakeše a celou další kohortu těch odpudivých lidí – jen proto, že je předtím lidé zbožňovali a potom se v nich zklamali. Byli jistě o něco lepší, ale jak jsem řekl jinde, nebyli to žádní mravní titáni. Nebyli to ale ani žádní velcí stratégové, muži jasných koncepcí nebo rozhodných činů. Konečně – co se také dalo čekat: s výjimkou Svobody, který zažil svůj pozdní, nečekaný *comeback* do vysoké politiky po nějakých patnácti letech v ústraní, byli všichni produkty nejvyšších pater stranické hierarchie raných šedesátých let.

Byly mezi nimi jistě rozdíly, jako už mezi lidmi bývají. Žádný z ostatních neměl asi schopnost takového Smrkovského změnit postoj o sto osmdesát stupňů během hodiny a přesto působit svým lidovým vystupováním na lidi dojemem charakteru, který zcela postrádal. Žádný neměl za sebou tak dlouhou historii drobnějších i větších zrad, tak jako Ludvík Svoboda – a přesto působit svou bílou kšticí nad nehybným obličejem dojemem ikony čestného muže. A ti ostatní? Černík byl asi více suchý pragmatik bez velkých ideálů, Dubček spíš přítel pěkných frází a flirtování s davem, jinak ale kupodivu slušný člověk, bohužel slabý, nerozhodný, s překvapivým sklonem k slzavému dojetí. Že tolik lidí mohlo ještě v 90. roce vzhlížet k Dubčekovi jako k možnému vůdci národa na jeho cestě ke svobodě, dokazuje jenom míru sebeklamu, jemuž lidé snadno podléhají.

Je možné dneska spekulovat – jak to dělají někteří mladí historici, kteří v té době ještě nebyli na světě – nad mírou naivity, s níž se tito mužové postavili posupným výtkám Moskvy a věřili, že ujišťováním o svých nejlepších úmyslech cyniky v Kremlu nebo v Lublance přesvědčí. Ano, byli jistě v mnohém naivní, ale ne tolik, jak se dneska zdá. Hrozby z Kremlu – a také z Berlína i z Varšavy, na to se dneska rádo zapomíná – si byli plně vědomi. Na druhé straně měli v zádech národ, jeho nadšení a netrpělivé vyhlížení stále větší, stále hlubší svobody. Říci, že mezi těmi dvěma tlaky kličkovali, může se zdát příkré – fakt ale je, že každé gesto odporu vůči nátlaku okolních podrážděných a vyděšených režimů vždy vzápětí doprovodili nějakým smířlivějším gestem, které mentoři z Kremlu správně vyhodnotili jako příznání slabosti.

Když jsem to řekl, musím ale ihned připustit, že nevím, zda bylo vůbec reálné, *ukázat zuby*, tedy odradit Kreml od intervence zjevným odhodláním k tvrdému vojenskému odporu. Bojím se, že je to jen fantazie, když uvážíme realitu: všechny malé státy z komunistického bloku, na které si Sověti přes jejich rozčilující neposlušnost vojensky nikdy netroufli, tedy Jugoslávie, Rumunsko a Albánie, byly tvrdé diktatury, v nichž si jejich vůdcové po dlouhá léta bezohlednými čistkami ve straně, armádě a policii vytvořili spolehlivou moc. To sotva

mohli stačit mužové Pražského Jara za čtyři měsíce od dubna do července, i kdyby se o to snažili. Oni se ale nesnažili, nebo jenom sporadicky. Jak říká anglické přísloví, nelze koláč jíst a přitom ho mít celý. Slibovali národu ne tvrdou diktaturu, ale svobodu – a ten jim nejen věřil, on chtěl té svobody stále víc. Poté, co v červnu nejprve byly schváleny zásady pro volby *rad pracujících* v podnicích a 25. a 26. června byl přijat rehabilitační zákon a nový tiskový zákon, který zcela zrušil cenzuru, vyšlo 27. června v několika listech pověstných *2000 slov*, vyzývajících k urychlení procesu demokratizace. Ludvík Vaculík a čtyři vědci za ním (mezi nimi Oto Wichterle a Miroslav Holub) to jistě mysleli dobře – ale jaksi si zřejmě ve svatém nadšení nevšimli, že v zemi už v té době máme nemalé sovětské jednotky na tzv. *štábním cvičení*, které nápadně váhají s odchodem. Že ve skutečnosti evidentně připravují logistiku příští intervence, někteří z nás tušili. Jiní – nechť mi to odpustí – byli příliš zahleděni do své elegantní role praporečnicků demokracie.

Proč naše vedení tehdy ty jednotky vůbec vpustilo do země, proč štábní cvičení – vojenský *tyátr*, který se může konat kdykoliv – neodložilo pod nějakou záminkou? Mohla za tím být naivita, ale myslím, že především právě nepevnost. A právě tuto nepevnost bohužel prokázali znovu, mnohem víc, po svém návratu z Moskvy, kam byli bezprecedentním způsobem po invazi odvečeni. Všichni s výjimkou Kriegla byli po návratu připravení balamutit dav, který jim tehdy ještě věřil každé slovo. Jistě, jejich lži byly *bělejší*, než ty, které potom začali chrlit ti, kteří je postupně nahradili. Zda to bylo dobře, nedovedu zodpovědět.

Je možné, že strach o život či svobodu nebyl ten hlavní důvod, proč se v Moskvě tak ostudně poddali: možná neuměli čelit odpovědnosti za *nedozírné následky* možného odporu národa proti okupaci. Nebylo to koneckonců poprvé, už napřed Beneš, potom zvláště Hácha o třicet let dříve podleli takové hrozbě *nedozírných následků*. Přitom ti aspoň měli něco prostého a pochopitelného, co měli bránit: integritu země, její svobodu. Vůdci Pražského Jara na místě toho měli jen líbivé fráze o *socialismu s lidskou tváří*, které tak často skloňovali před davy, ale kterým sami dobře nerozuměli a asi jim ani tak příliš nevěřili.

S čestnou výjimkou Kriegla všichni podepsali *Moskevské protokoly*, které petrifikovaly sovětskou okupaci (ano, napadly nás armády pěti zemí, ale jen sovětské tanky tady zůstaly). Za to, že tehdy v Moskvě podleli, si netroufám je soudit: nevím, jak bych se na jejich místě byl sám zachoval. Co jim však zazlívám, je jejich chování po návratu, kdy místo pravdy národu recitovali ubohé lži o příštím vývoji.

Příklad těch nejvyšších se potom opakoval na všech možných nižších úrovních: všude byly slyšet rozvážné domluvy, aby lidé přijali realitu, nebouřili se a poklidně pokračovali v práci, jelikož nic se přece nestalo, všechno pokračuje jako dříve, jenom spořádanějším způsobem. Národ opět slyšel evidentní lži – jenomže nyní od těch, kterým včera věřil. Co plně nedokázal teror nacistické okupace ani následující padesátá léta, dokázala tahle vnitřní zrada: teprve teď se doopravdy lámala páteř národa.

Řada z těch, kdo nehodlali toto podstoupit, emigrovala. Už potřetí za třicet let ze země ve velké vlně odešli mnozí, kteří doopravdy něco uměli, vyznačovali se samostatným myšlením a potřebou aspoň základní svobody. Jistě ne všichni, jak se potom ukázalo – ale bylo jich dost na to, aby to bylo ve všech oblastech života citelné.

Ti, kteří podřízené nebo prostě lidi ve svém okruhu přemlouvali k rozumnému poddání se a kteří přitom do svých řečí nenápadně mísili žádané lži, měli zdánlivě silný argument, velice dobře známý právě z dob Háchy: pokud my odmítneme dělat to, co na nás žádají – rozuměj stále více lhát a občas vyhodit z práce nebo i poslat do vězení někoho, kdo právě nebyl *rozumný* – pak nás nahradí horší, kteří toto všechno bez skrupulí udělají a navíc ještě něco horšího. Argument ovšem zabíral jen na ty, kteří mu chtěli věřit: byla tu přece zkušenost dvou generací, že *méně zlí* buď časem přitvrdí a stanou se takovými, před jakými varovali, nebo jen připravují půdu pro ty horší, kteří je stejně brzo nahradí.

Lavinu morálního sesuvu usnadňovalo, že zdánlivě bylo tak málo žádáno: odvolat to či ono prohlášení, přiznat, že jsem se mýlil, opakovat bez zakoktání hrstku frází o pomýlenosti předchozího vývoje a potřebě vrátit se zpátky na cestu skutečného socialismu. Prostě jen slova, že, přičemž na druhé misce vah byly daleko větší hodnoty: kariéra nebo prostě zaměstnání, tedy možnost obživy, budoucnost vlastních dětí a další možné, opět nedozírné následky. Slova, slova, slova, jak praví klasik. Celé Pražské Jaro bylo především hrozně mnoho slov, projevů, rezolucí, usnesení. Pamflet „2000 slov“, který byl jednou ze záminek sovětské intervence, byl také kupa slov. Dnes, z odstupu 40 let, slov krotkých, téměř bezzubých, i když ve své době působily neobyčejnou brizancí; v každém případě ale pouze obecných, bezmocných slov.

Tak proč prostě nezaměnit jedna slova nenápadně za druhá? Jenomže slova nejsou jenom artikulovaný zvuk, alespoň ne většinou: jsou vyjádřením myšlenek, postojů a citů – a přesto, že se tento národ za většinu své historie důkladně vycvičil v umění vsouvat mezi to, co říkám, a co myslím, bezpečný polštář, přece jen řeči, k nimž se mnozí lidé postupně dali donutit, měly určitý vliv na jejich postoje a nakonec i činy. Drobné ústupky v prohlášeních vedly k méně drobným selháním a ta pak v řadě případů k otevřené zradě. Za pouhý rok od té intoxikace svobodou a ušlechtilostí, od toho karnevalu nedozírných lidských možností jsme spadli do jámy, plné pachy lži, hanby a nedůvěry.

Lidé středního a vyššího věku, kteří něco podobného za svůj život aspoň v náznaku už zažili, se na tu mravní bídu většinou dokázali adaptovat. Huť na tom byla mladá generace, zejména studentů. Nebylo to poprvé ani naposled, co mladí lidé odmítli to příznačné české kompromisnictví, v žádném jiném případě ale myslím se to nestalo tak tragickým – a troufám si říci – absurdním způsobem. Kdykoliv musím vyslovit jméno Jana Palacha, mám na jazyku hroznou pachuť, které se asi už do konce života nezbavím. Jan Palach byl prvním z krátké řady dalších, kteří se na přelomu let 68 a 69 rozhodli národ vyburcovat k odporu proti tomu *normalizačnímu* mravnímu pádu mezní osobní obětí, tím nejhroznějším možným způsobem: veřejným sebeupálením. Představa fyzického utrpení, které si ten chlapec (a po něm Jan Zajíc a Evžen Plocek) připravil, mi tehdy několik dní nedala spát – stejně jako vědomí, jak zbytečná to byla oběť. Nic totiž nemohlo zabránit mravní erozi národa, který se (jistě rozumně) opět nezmohl na aktivní odpor a k nějaké skutečné pasivní rezistenci neměl žádné mravní zázemí.

Ne, nehodlám tu svůj národ nějak soudit nebo dokonce zatracovat. Jednak se mu necítím mravně nějak nadřazen, jednak si nemyslím, že jsme nějak horší, než kterýkoliv z okolních národů Střední Evropy nebo vůbec kterýkoliv jiný národ. V určitých slabých chvílích můžeme závidět Čečencům či Afgáncům či komu dalšímu jejich nezlomnost, s jakou nevzdávají boj po celé generace – ale přitom měnit s nimi bychom nechtěli. Jsme národ (pokud takové zobecnění vůbec má nějaký smysl) nenápadně utvořený podmínkami, v nichž tu v mírném pásmu a také v spíše mírných společenských poměrech žijí už celé generace v klidném opatrování skrovného blahobytu nepřilíš rušeného národnostními, náboženskými nebo jinými ideologickými vášněmi. Většinu posledních tří století jsme byli porobení a sloužili cizím pánům, kteří se ale nevyznačovali obzvláštní krutostí, s výjimkou nacistů za Protektorátu. Nemáme hrdé elity, ochotné jít na smrt pro čest svého rodu, nemáme ani divoký, hněvivý a pomstychtivý lid. Pokud se něčím lišíme od národů všude kolem nás, pak je to v relativní společenské homogenosti, egalitářství, skepsi k velkým myšlenkám a výklonům. Ano, i my se dokážeme na nějakou chvíli nadchnout, pocítit zrychlený tep a vláhu v oku při pohledu na národní nebo jiné symboly – ale to vytrvá obvykle několik týdnů; pak se zase začneme starat o své malé soukromé věci a pohlížíme s nedůvěrou na kohokoliv, kdo nedělá totéž.

Když mluvím o národě, mám na mysli Čechy. Fakt, že se o následující morální decimaci národa valnou měrou postaral Gustav Husák a několik jeho slovenských souputníků, byť doplněných českou morální spodinou, mne nutí, abych také promluvil o Slovácích. Mí

osobní slovenští přátelé a mnozí čestní slovenští disidenti necht' mi odpustí následujících několik tvrdých slov. Je možné, že původní Masarykova a Štefánikova idea Československa nebyla šťastná; je možné, že I. i III. republika nebyla k Slovákům vždycky citlivá. Nicméně je historický fakt, že Československo svým vznikem Slováky vymanilo ze staleté maďarské poroby a že česká pomoc Slovensku stát se moderní, vzdělanou průmyslovou zemí byla masivní jak před 2. světovou válkou tak i dlouhá léta po ní. Nicméně, jak to bývá, žárlivost na trochu úspěšnějšího, většího bratra byla po celou dobu společné cesty silnější, než vzpomínka na minulé porobení. Zažil jsem vícekrát, že na Slovensku bylo elegantní mluvit maďarsky, ale česky Slovák většinou nepromluví ani po dlouhém životě v Čechách. Slovenský nacionalismus způsobil, že Slováci vpadli Čechům do zad jak v těžkém 39. roce tak zcela stejně – o tom se dnes nemluví – v nešťastném 68. roce. V době, když se v Čechách sváděly spory o *demokracii*, zajímala slovenské politiky, ale také většinu lidu jenom *federalizace*. Ne náhodou v čele té hloupé vlny stál tehdy právě Gustav Husák, už za Gottwalda vězněný údajně za *buržoasní nacionalismus*. Husák prý při věznění osvědčil nesmírně pevný charakter. Nevím. Věc *Pražského Jara* zradil několikrát, mimo jiné prozradil tajný XIV. sjezd KSČ, posloužil Sovětům ale především tím, že zasel rozkol do našich národů a tím oslabil jejich možný odpor jak před invazí tak i po ní.

Ne náhodou si okupanti vybrali právě Husáka s jeho klikou, aby naši zemi *znormalizoval*. Ne náhodou také jeho represe mířila hlavně do českého národa a především proti českým intelektuálům. Vzali si z toho slovenští nacionalisté nějaké poučení, styděli se za svou roli? Samozřejmě nikoliv: komunistický režim byl po dvaceti letech svržen primárně v Čechách, získané svobody však slovenští nacionalisté využili hlavně k tomu, aby Československo zhruba po třech letech svobody definitivně rozbili. Ale to je jiná historie, k níž se snad vrátím v třetím dílu těchto zápisů.

* * *

Je ale načase, vrátit se k formě první části těchto Zápisů a místo obecných vět hledat chuť doby především v osobní zkušenosti. Já jsem tu hrstku omluvných, sebestopírajících slov, která se žádala, odmítl vyslovit. Nevím, zda by větší povolnost byla cokoli změnila na mém dalším osudu – mám oprávněný dojem, že nikoliv. Je prostě fakt, že jsem tu druhou možnost nevyzkoušel. Tvrdí se, že vlastně volíme v každém okamžiku života. Většinou ale o tom ani nevíme. Tehdy jsem volil vědomě, bez nadšení, ale také bez váhání. Pokud jsem se ale domníval, že přesně tuším, jakou verzi života si vybírám, mýlil jsem se. Člověk dokáže přijmout velkou oběť, pokud trvá krátce; má oběť byla – z pohledu většiny lidí – nevelká, ale zato trvala osmnáct let, většinu mého produktivního života.

Páriu společnosti. Podle mnohých se mi vlastně skoro nic nestalo: neskončil jsem ve vězení ani na ulici při mytí oken nebo někde v podzemí jakožto topič, ale v tzv. podnikovém výzkumném ústavu; dokonce jsem většinu doby dále nosil bílý plášť. Pokud se tu pokusím ukázat, že to zase taková selanka nebyla, není to z nějakého bolestinství. Mnozí skutečně měli tvrdší osud. Mé líčení má jenom přiblížit chuť doby.

Mé vypuzování z vědeckého ústavu Akademie věd začalo v roce 1969 a skončilo na jaře 1973. Po celou tu dobu mi různí činovníci dávali najevo, že mé dny ve vědě jsou sečteny. Setkal jsem se za tu dobu s projevy dojemné solidarity ze strany nejbližších kolegů a dokonce i některých přímých nadřízených, ale také se stále větší opatrností, dokonce odporem zas jiných. Poslední dva roky mi pracovní smlouva byla prodlužována z měsíce na měsíc, zřejmě v naději, že to nevydržím a sám odejdu o své vůli. Musím přiznat, že ten poslední rok jsem skutečně začal už podléhat. Představa, že nakonec zůstanu bez zaměstnání a dám se živit svou

ženou, byla pro mne nepřijatelná, i když její psychická podpora po celou dobu v nejmenším nezakolísala. Začal jsem tedy hledat nové místo.

Zkušenost, kterou jsem při hledání místa udělal, mi naznačila, o kolik stupňů jsem se najednou zřítíl v společenské hierarchii: začal jsem naivně na jiných ústavech Akademie, pak „slevil“ tím, že jsem připustil rezortní výzkumné ústavy, pak opět „slevil“ a hledal ve výzkumných podnikových jednotkách blízko za Prahou... Volná místa, která jsem objevil (a bylo jich dost díky vlně emigrace), mizela v okamžiku, když jsem se já o ně začal zajímat. Abych to zkrátil, došel jsem tak daleko, že jsem byl ochoten řídit autobus nebo nákladní auto nebo pracovat jako dělník v Sběrných surovinách – ale ani tam pro mne údajně místo nebylo. Kdo nikdy takovou situaci nezažil, ten asi nepochopí duševní stav, do něhož člověka dostane: můžete rozumově chápat příčiny, ale nějaké archaičtější citové receptory ve vás přesto vyvolají jakýsi neodbytný pocit zavržení – máte pocit, že jste snad malomocní, nebo máte jakési Kainovo znamení, pro něž se od vás všichni odvracejí.

Měl bych tu asi zkusit vysvětlit, proč jsem v době, když jsem už tušil tento příští osud, se svou rodinou také neemigroval. Riskuji, že mi mnozí neuvěří, ale musím v zájmu pravdy říct, že hlavním motivem pro odmítnutí emigrace – k níž jsem měl několik příležitostí – byl pocit solidarity s obyčejnými lidmi tady doma: ano, s komunistickou stranou jsem už provždy skoncoval, ale v době Pražského Jara jsem v ní byl a jakkoliv jsem nebyl až tak významný v celostátním měřítku, přece jenom jsem patřil k aktérům toho, co jsme tehdy nazývali *obrodným procesem*. Později jsem se nějak dozvěděl, že jsem byl na seznamu *kontrarevoluce* připraveném na sovětském vyslanectví, byl jsem tedy kandidát Gulagu či likvidace, kdyby lidé z Kremlu zvolili *plán B*, tedy Indrovu *dělnicko-rolnickou vládu* a počáteční vlnu teroru, jako před 12 lety v Maďarsku. Také se o mně zmiňoval okupační tisk – v jednom článku kolaborantského plátku Tribuna jsem byl jmenován dokonce 28krát, tedy jsem byl okupační mocí považován za trochu významného. Nijak si toho necením, ale je fakt, že na rozdíl od mnoha jiných jsem se cítil trochu spoluodpovědný za katastrofu, do níž jsme – s ostatními soudruhy – svou naivitou, váhavostí a nejasností cílů naše národy dovedli. To nejmenší, co jsem mohl v nastalé situaci dělat, bylo nést s ostatními následky té katastrofy, tedy v této nešťastné zemi zůstat. K mému rozhodnutí také přispělo, že jsem neviděl žádnou možnost v zahraničí proti okupaci působit. Západ opětne okupaci naší země přihlížel víceméně bez protestů: byli jsme prostě zadním dvorkem, na němž si mocný soused udělal trochu důkladnější úklid. Očekávat, že by v té době jaderného patu cokoliv významného pro nás udělal, byla čirá naivita.

Mé trýznění s marným hledáním místa skončilo zvláštní absurdní fraškou. Jak jsem se dodatečně dozvěděl, sešel se jeden tehdejší ministr (známý mé ženy a člověk, který předtím nedávno měl ještě významnější postavení) s ředitelem jistého podniku a ještě s prozatímním ředitelem ústavu, z něhož mě právě vyhazovali. Výsledkem tohoto summitu bylo, že jsem směl nastoupit ve výzkumu jednoho pražského podniku. Kolik vzájemných záruk a různých služeb bylo tehdy vyměněno, zda dohoda těch pánů byla stvrzena krví, inkoustem či jenom slovem, nevím. Skutečnost byla, že jsem tedy neskončil na ulici, ale v tak zvaném výzkumu, kde – jak jsem už předeslal – jsem dokonce směl nosit bílý plášť.

Jak řečeno, jiní skončili u mytí oken, v kotelnách a při průzkumných vrtech, případně zcela bez práce, odkázání na milosrdnou pomoc dobrých lidí. Že mě takový osud nepostihl, za to nejspíš vděčím diplomacii své ženy. Já sám – ať přímo nebo nepřímo – jsem za to privilegium neposkytl žádnou koncesi.

Reálně-socialistický výzkumník. Podnikový výzkum, v němž jsem nastoupil, byl možná v jistém smyslu extrémem, ale některé rysy sdílel s jinými podobnými institucemi té doby a proto možná stojí zato, abych mu věnoval několik odstavců. V jeho čele stál celkem dobromyslný, ale zcela neschopný člověk, který to na toto čelné místo dotáhl *politickou prací* z pomocného dělníka v poloprovozu. Jak a za jaké služby někdy v minulosti získal titul

inženýra, je mi záhadou – na druhé straně jsem však měl možnost na dálku později pozorovat, jak lidé nepříliš schopnější, zato ještě ochotnější k různým službám režimu, získávají daleko vyšší akademické tituly. Jak se dá asi očekávat, obklopil se tento ředitel (říkejme mu Soudruh X) ochrannou vrstvou nižších vedoucích, kteří buď byli podobně neschopní, nebo měli nějakou jinou vadu, díky níž ho nemohli vážně ohrozit: těžký kádrový *škrálop*, nebo zřejmý alkoholismus, nebo jiné neřesti. Také asi příliš nepřekvapí, že Soudruh X s pozoruhodným pochopením přijímal do výzkumu různé ztroskotané existence, které by ve výrobě znamenaly aktivní ohrožení ostatních. Výzkum byl tedy pozoruhodným panoptikem různých podivných typů, některých s psychiatrickou diagnózou. Měl jednoho vedoucího oddělení, který současně dělal v budově výzkumu topiče, aby si vydělal na své tři denní litry laciného vína, a jiného, který pro změnu v pracovní době řídil tramvaj, aby zas mohl zvýšeným příjmem platit alimenty a přitom ukojit své značné sexuální nároky. Mým přímým nadřízeným byl bývalý major lidové armády bez jakéhokoliv odborného nebo jiného vzdělání, člověk až neuvěřitelně hloupý, ale primitivně mazaný – ovšem straník, jak jinak.

Nedá se říct, že by se v tomto výzkumu nedělalo vůbec nic: poté, co si lidé vyřídili nákupy a různé pochůzky, co si na pracovišti přečetli noviny a sdělili si dojmy z posledního seriálu v televizi, došlo také na práci. Že se tu pracovalo s takovou vlažností, mělo ovšem svůj důvod: nadřízení, obvykle tím neschopnější, čím byli výše postavení, neuměli formulovat smysluplné úkoly. Když se přesto na něco přišlo, zavrhl většinou novinku pod nějakou záminkou výroba nebo někdo další v spotřebním řetězci. Byl jsem svědkem toho, že se pracovalo celá léta na vývoji technologie jednoho druhu výrobků a pak se místo toho koupila zahraniční licence. V oddělení, kde jsem pracoval a kde se přece jenom něco vyvíjelo a zavádělo do výroby, zmařil zase můj několikaletý vývoj výhradní sovětský odběratel, který prostě o modernější výrobky neměl zájem. Takových případů byla celá řada. Ten, kdo naivně poctivě pracoval (tak jako zpočátku já), měl po určité době pocit veverky v kole: běžel a přitom zůstával na místě.

Lidé, s nimiž jsem sdílel pracoviště, nebyli jistě nějak zlí. Měli však postoj, velmi rozšířený v našem národě už za I. republiky a dřív a podstatně upevněný komunistickým režimem: neměli nejmenší pochopení natož účtu pro cokoliv, co přesahovalo obzor jejich každodenních starostí. Byli ochotni mi ještě odpustit jako zvláštní úchytku, že jsem chtěl při své práci pokračovat ve svých vědeckých bádáních; ale odmítali uznat, že k tomu potřebuji přinejmenším klid, abych se mohl soustředit. Jistě jsem jim nemohl zakázat, aby na svém pracovišti ustavičně klábosili, jak byli zvyklí; ale když jsem se pokoušel najít nějaký tichý koutek v členitém prostoru výzkumu, vždycky se našla záminka, něco tam dělat hlučného. Bohužel musím říct, že jsem se setkal s vynalézavou škodolibostí v tom ohledu a že to nebyli žádní členové komunistické strany, kteří mne tak bezděčně či úmyslně pronásledovali. Pokud mě chtěla Strana potrestat, podařilo se jí to víc, než tušila.

Přitom si nemyslím, že by mi kolegové a kolegyně chtěli škodit jakožto nepříteli režimu (který většinou rádi neměli): je prostě dráždilo, že jsem se lišil. Když jsem se později snažil o vědecký výzkum z větší části vzdal a místo toho s nimi popíjel na těch nesčetných oslavách, které se pod různými záminkami stále pořádaly, chovali se už zcela přátelsky.

Nelze se asi divit, že jsem se zejména v prvním období těch 18 let, která jsem v strávil v tomto prostředí, pokoušel uniknout. Jistě, měl jsem určité výzkumné úkoly, které jsem musel splnit. Ale jak jsem celkem brzo zjistil, nebylo žádoucí ty práce příliš urychlit, protože další složky – poloprovoz, výroba – nebyly schopny nové výsledky absorbovat. Pracoval jsem tedy na svých úkolech obvykle tak tři dny v týdnu a zbytek jsem se pokoušel věnovat své vědě. Jenomže to se ukázalo být naprosto naivní. Aniž si to člověk uvědomil, už tenkrát i v skromných českých podmínkách skutečná věda spočívala na pyramidě různých služeb, často značně odborných. To jsem teprve pochopil, když jsem v tom „Výzkumném ústavu“ chtěl nějaké prosté zařízení ze skladu nebo ze zásobování: dostával jsem tak absurdně jiné

věci, než jsem chtěl, že jsem všech takových pokusů brzo zanechal. Obrátil jsem se tedy k teorii. Už několik let před svým vyhazovem jsem se zabýval kromě jiného kvantovou teorií molekul, zdálo se mi tedy, že bych v tom mohl pokračovat. Podnik měl vlastní počítač, pokusil jsem se tedy na něm provádět nějaké výpočty.

I to se ukázalo jako nemožné, jelikož počítač se vždycky zhroutil, jakmile jsem do něho nakrmil některý ze svých programů. Líčení frustrace, kterou jsem přitom zažíval, by asi mnoho čtenářů nezajímalo. Možná ale o něco zajímavější budou některá zjištění, která jsem během toho udělal. Výpočetní středisko sloužilo před mým vpádem výhradně účetnictví podniku. Díky přátelství, která jsem tam v průběhu let postupně navázal, jsem se dozvěděl zajímavé věci. Na příklad okolnost, že podnik je už dlouhá léta ve ztrátě. Dluh, který narůstal u Státní banky, nabyl už takových hrozivých rozměrů, že by už dávno nemělo být na výplaty – jenomže výplaty, jakkoliv mizerné, se vyplácely vždycky v termínu. Jak to? Dozvěděl jsem se, že banka dluh sice registruje, ale čas od času jej na základě politického rozhodnutí „shora“ vždycky umaže. Veškeré účetnictví – ostatně nepřesné a zčásti podvodné – bylo tedy pro kočku. Přesto se vesele provádělo, ovšem s podobným nasazením, jako práce ve výzkumu.

Programátoři tam byli někdy zajímaví lidé. Zvláště si pamatuji jednoho, který neměl ani vysokou školu, přitom byl vzdělaný. Zaujal mě svou vášní pro hudbu J. S. Bacha, kterou hrál na varhany v jednom kostele. Byl to aktivní křesťan, ale to mu nebránilo v podniku krást rozpouštědla, jimiž krmil svého malého fiata. Snad stojí za zaznamenání, že už tehdy, v roce zhruba 1978, předběhl dobu v tom, že jezdil na směs lakového benzínu a ethanolu 3:1. Fiátek s touto stravou občas poskočil, ale jezdil. Že podnik okrádal? Byli to přece komunisti, to se nepočítalo. Ostatně krást v podniku patřilo k místnímu folkloru, nikoho to nešokovalo.

Nicméně zajímalo mě, proč podnik – jistě špatně vedený, s množstvím zbytečných ztrát, ale přesto vyrábějící naplno – je stále ve ztrátě. Dalo to trochu práce, ale nakonec jsem zjistil, že ačkoliv ceny surovin, energií, a konečně i platy rok od roku stoupají, nesměla se zvýšit jednou stanovená cena výrobku. A nejen to: výrobky, které jsem sám ve výzkumu vyvinul (byla jich celá řádka, na některé z nich jsem získal patenty), byly už od začátku ztrátové, jelikož jejich cena byla stanovena předem podle kategorie, bez ohledu na náklady. Když jsem se pokusil proti tomu protestovat, bylo mi doporučeno, abych se staral o své věci: taje socialistické ekonomiky jsem já, bývalý vědec a politicky nespolehlivý člověk přece nemohl pochopit.

O mnoho let později, když se tzv. socialismus konečně zhroutil, jsem slýchal řeči o tom, jak nová garnitura, pocházející zpočátku z disidentských kruhů, neumí vládnout: komunističtí ministři prý třeba byli morálně pochybní, ale své věci rozuměli. Můj dojem z malého výseku ekonomiky, který jsem poznal vlastní zkušeností, byl značně odlišný: tak jako předtím, i v době normalizace byl stát řízen neuvěřitelně primitivním, často absurdním způsobem, založeným na dvou principech: 1.) bránění jakékoliv změně v cenách, pokud to jen šlo, kombinované s mechanickým zvyšováním plánu výroby bez ohledu na skutečnou potřebu; 2.) voluntaristické zásahy, když situace byla dlouho neúnosná – mazání dluhu podniku, náhlá zdražení, rušení celých výrob nebo průmyslových odvětví – a nebo jejich konzervace bez ohledu na jejich potřebnost, někdy z politických důvodů, ale častěji díky vlivu mocných zájmových skupin. Ztráty při tomto přístupu byly obrovské, technický pokrok téměř nulový. Že se přitom státní ekonomika nezhroutila dávno před 89. rokem, je mi dodnes záhadou.

Nemohu smlčet ještě jedno. Jak jsem se na svém malém úseku několikrát přesvědčil, Sovětský svaz své satelity soustavně vykořisťoval. Argument, že taková malá ekonomika jako naše neměla pro tu obrovskou zemi žádný význam, byl zcela mylný: když se spočetlo obyvatelstvo všech satelitních zemí, vyšlo to na nějakých 70 – 80 milionů obyvatel, což byla víc než třetina obyvatel SSSR; a nepochybuji, že jiné satelity byly stejně vykořisťovány. V podniku, ve kterém jsem pracoval, šla víc než polovina produkce (přímo či nepřímo,

v dalších výrobcích) do Sovětského svazu – přitom za směšné ceny, které nehradily ani cenu surovin. SSSR měl tedy víc, než jenom politické důvody, proč nás držet na krátké uzdě.

Dilema s prací. Z toho, co jsem říkal nahoře, jaksí vyplývá kromě jiného, že jsem ve svém vyhnanství v průmyslovém „výzkumu“ bohabojně pracoval tak dobře, jak jen mi to okolnosti dovolovaly. To je rozhodně pravda přinejmenším pro první polovinu těch 18 let. Nebyl jsem tedy trochu příliš příčinlivý, nepřikazoval naopak odpor k režimu, aby člověk práci sabotoval?

To je poměrně obtížná otázka. Poznal jsem za ta léta řadu lidí, kteří *nechtí sloužit režimu* omlouvali svou lenost, nepořádnost, někdy i neschopnost – a přitom chodili bez reptání k volbám, na schůze, na různé manifestace, kamarádili se s místními stranickými funkcionáři, prostě dávali mnoha způsoby najevo svou loyaltitu. A podle logiky tehdejšího režimu, mizivý pracovní výkon, dokonce otevřené porušování pracovní kázně se jim blahovolně odpouštělo, pokud jinak dávali najevo poslušnost. Musím říct, že těchto lidí jsem si příliš nevážil.

Nebyl jsem ani přesvědčený o tom, že čím hůře bude v hospodářství země, tím lépe, neboť se proto režim položí: toto si mohli ještě naivně myslet lidé v raných 50. letech, ale sotva tomu mohl rozumný člověk věřit někdy v polovině 70. let. Sovětské tanky, sice teď už skoro neviditelné, ale přesto nepochybně přítomné, tu byly dostatečným argumentem.

Ano, Husákův režim pod sovětskou taktovkou se vynasnažil po svém napodobit Kadárovu *salámovou* metodu z konce 50. let, tedy morální nalomení národa dokonat korupcí takovým malým, primitivním blahobytem. Tak jako sovětské satelity napřed musely horem dolem podporovat NDR, později po zlomené revoluci Maďarsko, musely v 70. letech „vracet půjčky“ které jim předtím Československo ochotně poskytlo – a výsledkem bylo jisté zvýšení životní úrovně. Lidé si kupovali auta – sice nevalná, ale jezdící, chaty a chalupy na venkově, který se valem vyprazdňoval, vylepšovali si byty. Režim prodloužil mateřskou dovolenou a podpořil ji dostatečně štědře, takže se začalo rodit více dětí. Lidé postupně zapomínali na věci obecné a začali se starat téměř jenom o své malé zájmy. K tomu všemu režim ovšem potřeboval, aby hospodářství aspoň jakžtakž fungovalo. Dalo se tedy říct, že ten, kdo poctivě pracoval, vlastně režimu pomáhal?

V jistém smyslu to jistě takto vypadá. Jenomže uvažme alternativu. Řekněme, že by se hospodářství zhroutilo – k tomu tak snadno nedojde, většinou jen léta postupuje mizérie, zvláště když má země, jako ta naše, z minulosti velké potenciality. Ale dejme tomu, že by to tak bylo. V dvacátých letech byl hlad v Povolží, při kterém pomřelo asi pět milionů lidí. Sovětská republika tehdy vyvážela obilí, režim se neotrásl. V třicátých letech byl hladomor na Ukrajině, ale sovětský režim ještě zesílil. Tak bychom mohli pokračovat. V 80. letech jsme zažili bankrot polského státu, aniž by to ještě znamenalo konec režimu. Přitom hlad nebo krajní nouze je stav, kdy lidé překonávají svůj strach a mají tendenci se doopravdy bouřit. V poměrné mizérii, která ohrožovala naši zemi, se lidé jenom hledí přizpůsobit, zajistit nějak svoje potřeby. „Čím hůř, tím lépe“ může připadat vhodné někomu, kdo poměry posuzuje z emigrace a těší se, jak se režim sám zhroutí. Zevnitř to ale není dobré heslo.

Nechci však předstírat, že jsem toto vše tehdy měl na mysli. Patřím prostě k té části lidí, kteří radši pracují, než se poflakují, a pokud pracují, snaží se alespoň o slušný výkon. Pokud bych snad měl nějaké iluze o tom, že by si mé dobré práce povšimli nadřizení a že by mi za ni politické „hříchy“ byly odpuštěny (a takové iluze jsem věru neměl), brzo bych je musel ztratit: jak jsem už naznačil, nadprůměrné výkony spíš všechny v mém okolí včetně mých nadřizených obtěžovaly. Nicméně zažil jsem přece jen jednu nevítanou výjimku: buď si mě přece jen někdo všimnul, nebo snad byla vydána nějaká nová směrnice – ať to bylo jak chtělo, v roce 1977, v době prvního vystoupení Charty, mě hlavní z místních „soudruhů“ kontaktoval s nabídkou, že by mé vyloučení ze Strany mohlo být jaksí zrušeno a mně by mohlo být zas navráceno členství. Bez zaváhání jsem odmítl a tím si zpečetil svou budoucnost; že bude trvat jenom 13 let a ne do konce života, to ovšem tehdy nikdo nevěděl.

Není snad ani nutné zdůrazňovat, že vývoj, jehož jsem byl spolu s miliony dalších v těch letech svědkem, ve mně nevyvolal žádné sympatie k režimu. Všude, kam jsem dohlédl, ať to bylo přímo v podniku, kde jsem pracoval, nebo na Akademii věd případně na vysokých školách, kde jsem měl z minulosti ještě nějaké přátele, se vzhůru drali lidé odborně málo schopní, zato však různě morálně nebo povahově narušení. Nebylo tomu tak bez výjimky, někde tomu tichá soudržnost lidí bránila – ale i tam se slušní lidé v nižších vedoucích postaveních občas chtě nechtě dopouštěli různých pochybných činů, které je morálně nebo i psychicky podlamovaly.

Dusnou atmosféru té doby snad ještě dokreslí jedna delší absurdní příhoda. V letech, kdy jsem v podniku delší dobu pracoval, byl po značných investicích dostavěn a nakonec spuštěn úplně nový provoz, ve kterém měla výroba běžet víceméně automaticky, jen pod dohledem lidí z velínu. Netřeba říkat, že nefungoval. Byl jsem – jako takový univerzální rádce – přizván, abych pomohl věci napravit. Neměl jsem s automatizací naprosto žádné zkušenosti, ale i tak jsem brzo s ustrnutím zjistil, že projekt jakési obskurní italské firmy, podle něhož se ovládací zařízení stavělo, evidentně není funkční, ale že navíc se stavba od něj vícekrát významně odklonila, z nejasných důvodů. Ukázalo se, že v podniku projektu nikdo skutečně nerozumí, nejen jeho italskému originálu, ale ani špatnému anglickému překladu. A jako by té absurdity nebylo dost, italská odborníci nebyli do země vpuštěni, jelikož na provoz bylo uvaleno jakési nepochopitelné utajení. Po zhruba 14 dnech studia a prohlídek provozu jsem přes své malé znalosti v tom oboru došel k přesvědčení, že automatika prostě takto fungovat nemůže a že nejspíš jediné řešení bude na ni prostě zapomenout a použít staré známé ruční ovládání. Když jsem to sdělil řediteli, pokoušela se o něho mrtvice.

„Víte, kolik milionů dolarů to stálo?“ vyjel na mne.

„To nevím, ale můj úkol byl zjistit, co je v nepořádku. Nejsem si jistý, ale mám pocit, že je asi špatný celý projekt. Co ale můžu prokázat, je, že zařízení na několika místech mu prostě neodpovídá. Muselo by se to celé přestavět, nejradši s jinou zahraniční firmou.“

„Na to nám nikdo nedá peníze!“

„Pak zbývá možnost, vrátit se k ručnímu řízení. Projekt s ním naštěstí počítá pro případ poruchy.“

Ředitel delší dobu mlčel, pak mě zavázal slavnostní přísahou, že svůj nález neřeknu nikomu jinému, jelikož prý jinak někdo půjde *sedět* za promrhané prostředky. Provoz se za dva měsíce rozběhl s ručním řízením. Jak jsem se ale později s údivem dozvěděl, v oficiálních výkazech dále figuroval jako plně automatizovaný provoz, první svého druhu ve Střední Evropě. Také ve velínu se na každé směně nudili dva lidé: *dohlíželi na automatiku*, která byla odpojena.

Brzo ale nastaly potíže: výrobky měly kolísavou, někdy nepoužitelnou kvalitu. Technolog výroby z toho vinil jednu surovinu, vyráběnou v Sokolově také v údajně automatickém provozu. Byl jsem zase přizván k poradě. I když jsem měl své pochybnosti o technologické kázni v naší vlastní výrobě, použil jsem několika kontaktů, které mi ještě z minulosti zbyly, a dokázal objektivně, že kvalita suroviny skutečně značně kolísá. Byla tedy sezvána porada na generální ředitelství do Pardubic, jíž jsem se zúčastnil – všimněte si, že jsem nesměl jako nespolehlivý element pracovat na poli teoretické vědy, ale zde, v oblasti strategického významu, má nespolehlivost vůbec nevadila.

Na poradě nedošlo na žádné věcné argumenty: ředitelé pražského a sokolovského podniku se vzájemně utloukali tím, že mají automatické provozy, které jinak než dobře vyrábět nemohou, a oháněli se přitom italskou a švédskou firmou, které automatiku dodaly – to je jen malý doklad sebevědomí socialistického průmyslu vůči prohnitému Západu.

Uprostřed této absurdní debaty, založené určitě na spoustě lží z obou stran, vstal najednou podivný mužík, údajně předseda Komise lidové kontroly – nevím, na jaké úrovni se

tenhle soudruh pohyboval, nejspíš byl hlavně z STB – a rozkřikl se na přítomné, že tyhle kecy už nebude poslouchat.

„Postavili jsme vám nové fabriky, soudruzi, a ty fabriky budou vyrábět. Kdo ještě cekne o těch vašich prkotinách s kvalitou, s tím si to vyřídíme.“

Otočil se a vyšel z místnosti. Zíral jsem za ním – byl to člověk s výrazem mentálně handicapovaného a se zřejmými potížemi s artikulací – a nevěřil jsem, že ho někdo může brát vážně. Nicméně v místnosti zavládlo zděšené ticho a po chvíli se účastníci porady mlčky rozešli. Od té doby už nebyly žádné stížnosti na kvalitu. Zmetky se zřejmě tiše vyhazovaly. Co na tom, že byl podnik ve ztrátě? Banka mu dluh stejně dříve či později umaže...

Opatrný disident. Otevřeně přiznávám, že jsem po svém vyhazovu z Akademie vážně nepomýšlel na nějaký aktivní odpor vůči režimu. Prostě jsem nevěděl, jaká akce by mohla mít nějaký reálný význam. Větší roli jistě hrály i osobní důvody. Neměl jsem chuť, dobrovolně sama sebe a svou rodinu vystavovat ještě další represi počínaje ztrátou zaměstnání, které mě skromně, ale přece jenom živilo, a konče podlými postihy rodinných příslušníků, k nimž režim sahal vždy v takových případech. Báł jsem se hlavně o budoucnost svého syna, tehdy ještě malého, ale už projevujícího výrazné nadání v mnoha směrech, zejména pro matematiku – jeho budoucnost byla i tak dost ohrožena a jak se ukázalo později, syn postoupil na střední a později na vysokou školu jenom díky svým vítězstvím na celostátních a později na mezinárodních matematických olympiádách. Ale to všechno přišlo později.

Jeden z důvodů, proč jsem o nějakých disidentských akcích neuvažoval, tkvěl ale také ve mně. Bylo jasné, že sám nic nezmůžu, i kdybych se k nějakým akcím odhodlal. Měl jsem z doby 68. roku jakousi fobii na schůze a vůbec na politické řeči. Ale i kdybych ji překonal, ke komu jsem se měl přidat? Byly tady, pokud jsem slyšel, dvě skupiny disidentů. Jedna, v které stále více vynikalo jméno Václava Havla, se zdála být dost antikomunistická – a já se obával, že by mě mezi sebou jako bývalého komunistu rádi neviděli (to byl částečně omyl, jak se později ukázalo, ale člověk tehdy neměl víc, než dohady). Pak tu byla tzv. Obroda, skupina reformních komunistů, postižených prověrkami a vyhazovy jako já. K té jsem cítil instinktivní nedůvěru, ba – říkám nerad – téměř ošklivost. Mnohé z těch reformistů jsem během 68. roku blíže poznal a mohu jenom říct, že jsem k nim nepřilnul. A potom ovšem tu byla ještě poměrně homogenní společnost řeckně katolíků (i když přesněji bych snad mohl říci křesťanů), v které se také cosi tiše dělo – jenomže, co já mezi nimi jako bezvěrec? Jak se zdálo, nikam jsem nepatřil.

Z toho všeho mi vycházelo, že se především musím vyznat sám v sobě. Jak to bylo s mým údajným komunistickým nebo řeckně marxistickým přesvědčením? Čemu skutečně věřím, co mi připadá hodno nějaké oběti? Začal jsem poctivě, četbou Marxe a některých novodobých západních marxistů – o tom, že nemá smysl číst třeba Engelse, Lenina, Trockého a podobné, jsem už věděl z minulosti. Výsledek té četby (nečekaně obtížné i co do zdrojů, protože zdaleka ne vše od Marxe se v té době dalo sehnat i v knihovnách) byl pro mne překvapivý: i když Marx měl jistě řadu chytrých nápadů, vcelku mi jeho učení připadalo primitivní, nedomyšlené, částečně zcela zruďné. *Kapitál* jsem nedokázal dočíst, nudil a odpuzoval mě. *Ekonomické a filosofické rukopisy*, onen *mladý Marx*, pro něhož mnozí horovali, mi byly částečně nesrozumitelné, částečně mi připadaly úplně pochybné. Jelikož Marx sám o sobě nadutě prohlašoval, že *Hegela postavil z hlavy na nohy*, začal jsem tedy číst Hegela a tím začalo moje soukromé studium filosofie, které pak pokračovalo nějakých 20 let a vyústilo do mé vlastní filosofické tvorby. To je ale jiná historie, o níž se tady šířit nebudu. Jenom řeknu, že jsem se opět, tentokrát opravdu vážně přesvědčil, že marxistou jsem vlastně nikdy nebyl a rozhodně v budoucnosti nebudu. Základy, na nichž bylo postaveno marxistické učení – myslím to původní, nikoliv ten paskvil, který si z něho vzali ruští bolševici včele s Leninem – evidentně byly chatrné, částečně naivní a částečně svévolné. Zmrzačení a zneužití Hegelovy dialektiky, která už sama o sobě je v mnohém pochybná, posloužilo

Marxovi k různým intelektuálním svévolím, která některá jeho bystrá pozorování soudobého světa zcela znehodnotila. Bylo mi prostě konečně úplně jasné, že s marxismem nechci mít nic společného.

Někdy jsem připouštěl, že mi režim vlastně dopomohl k rozšíření mého obzoru: kdybych byl zůstal v úzkém vědním oboru na Akademii, nejspíš bych nebyl měl čas na všechny ty zájmy, které se z filosofie rozšířily na logiku, lingvistiku, teorii systémů, později také na psychologii a další obory. Nebyl bych asi také začal malovat a psát beletrii. Mnohé nové se pro mne stalo důležitým. Vytvořil jsem kostru své vlastní Filosofie určitosti, o níž jsem přednášel na bytových seminářích a o níž také vyšlo několik knih v Samizdatu. To vše je ovšem osobní a dokazuje jenom to, že i ta dusná doba dovoľovala různé úniky, které se pak mohly ukázat být i něčím víc.

Skutečný disent. Byli ovšem takoví, kteří – alespoň subjektivně – žádný únik nenašli. Spisovatelé, filosofové, dramatici, redaktoři, herci, vysokoškolští učitelé a mnozí další příslušníci inteligence zejména v humanitních oborech, kteří se jakkoliv *politicky provinili*, byť jenom tím, že otevřeně nesouhlasili se sovětskou intervencí, byli režimem odsouzeni k neexistenci. Naštěstí doba si už nežádala doslova fyzickou likvidaci, ale míra společenského vyloučení, kterou na ně režim uvalil, od ní nebyla daleko. Míval jsem kdysi přítele, který rád Stranu přirovnával ke středověké katolické církvi; teprve teď jsem viděl, jak přesné to bylo přirovnání: klatba, kterou režim na tyto intelektuály uvalil, se rovnala snaze o jejich vymazání nejen ze současného povědomí, ale také ze vzpomínek: ti lidé nejen nesměli vystupovat nebo publikovat, ale jejich díla – včetně těch zcela *nezávadných* a poplatných komunistické ideologii – byla vyřazena z knihoven a zničena. To se týkalo dokonce i překladů nebo knih, v jejichž tiráži byli uvedeni jako redaktoři nebo výtvarníci. Nevím, zda tahle fanatická zběsilost byla podle diktátu Moskvy (mnozí se na něj rádi vymlouvali po zločinech 50. let); docela jistě ale tady našla řadu ochotných vykonavatelů.

Mám soukromou hypotézu, že řada z těch, o nichž jsme později slyšeli jako o odhodlaných aktivních odpůrcích režimu, byla do svého postoje přímo vtlačena tímto tupým duševním násilím. To nijak nesnižuje jejich zásluhy nebo cenu jejich odvahy a vytrvalosti, nicméně je to asi tak. Režim si svůj disent doslova *vytvořil*. Zprávy o něm nejprve pouze prosakovaly, později se o jeho popularitu režim sám postaral svými zuřivými výpady proti němu. Tehdy jsem jej také já vzal na vědomí. Zapůsobil na mne fakt, že v jeho středu stáli někteří lidé, kterých jsem si vážil: dramatik Václav Havel, jehož světoznámá absurdní dramata jsem dobře znal, známý počítačový odborník a filosof Jan Sokol, především ale filosof Jan Patočka, kterého jsem si nesmírně vážil.

Disent o sobě dal výrazně znát Prohlášením Charty 77 v lednu 1977. K textu tohoto dokumentu nebylo snadné se dostat a jsem víceméně přesvědčen, že většina z onoho shromáždění umělců a kulturních pracovníků, které asi měsíc na to podepisovalo tzv. Antichartu v Lucerně, nevěděla, proti čemu vlastně protestuje – ostatně bylo jim to asi jedno: režim, jejich chlebovárci, na nich chtěl akt loajality, tedy jej s více nebo méně nepříjemnými pocity vykonali. Zase se vnucovala podobnost se středověkem: seznámit se s tím textem téměř nutně znamenalo upadnout sám do klatby. To bylo tak: pokud vám někdo přinesl text Charty, měl téměř jistě s sebou podpisový arch; nevím jakým mechanismem, ale o podpisu téměř ihned věděla STB a od ní státní orgány – a sankce přišla velmi rychle. Zním případ jednoho bývalého kolegy z mého ústavu, člověka takto zcela apolitického, který večer Chartu v podnapilém rozjaření podepsal v hospodě a když druhý den ráno přišel do ústavu, dozvěděl se, že je za to propuštěn. Byl to nadaný matematik, který potom skončil jako noční vrátný – osobní tragédie, ale jinak jen kamínek mozaiky té doby.

Musím se přiznat, že jsem si velice přál, aby mě s Chartou nikdo nenavštívil: byl bych se asi styděl zbaběle podpis odmítnout, neměl jsem ale nejmenší chuť vystavit sama sebe a zejména svou rodinu dobrovolně dalším perzekucím. Měl jsem už také oněch rezolucí,

prohlášení, provolání, prostě těch balíků dobře míněných, ale vesměs bezmocných slov z doby 68. roku už víc než dost. Spoustu z nich jsem sám sepsal, ještě víc podepsal. Žádné z nich, pokud vím, nemělo žádný efekt kromě toho, že později svědčilo jako důkazy proti mně. Slova, slova, slova. Později se říkalo, že slova nakonec porazila režim. Zda to bylo opravdu tak, k tomu se vyjádřím o něco později.

Jak působil ten disent na přelomu 70. a 80. let? Docela věřím, že trochu ztěžoval roli našich vládních představitelů na různých mezinárodních jednáních, kde naše vláda ochotně podepisovala dohody o lidských právech a podobných ušlechtilých věcech, aniž by měla sebemenší úmysl je dodržovat. Ale vyslechnout štiplavé poznámky z úst západních státníků zas nebylo tak strašné – kdo nás v té době zastupoval, ten dávno odložil takové zbytečnosti, jako lidská důstojnost.

Obávám se však, že doma neměl takový vliv, jaký by si asi zasloužil. Pro mnohé lidi disidenti byli skoro jako sekta podivných mučedníků, kteří se rádi nabízejí jako oběti perzekuce a jsou nebezpeční tím, že do svého kolektivního masochismu mohou vtáhnout další, do té doby rozumné. Byli i takoví, kteří naznačovali, že je disent bezděčným nebo dokonce vědomým nástrojem STB, který složí k vyhledávání nespolehlivých živlů. To byly jistě racionalizace strachu, který se Husákovu odpornému režimu dařilo rozšířit. Nebyly příliš rozšířené – pokud si vzpomínám, většina lidí kole mne se o disentu nijak nezmiňovala; prostě se lidé starali o ty své vlastní každodenní drobné věci.

Já jsem měl poněkud jiný názor: pokud se mi do rukou dostaly nějaké texty Hnutí Charty, musel jsem vždycky konstatovat, že jsou pravdivé a přesné ve své analýze. Jen jsem měl dojem, že to, o čem píšou, stejně každý ví – proč pro to tedy podstupovat výslechy, dokonce trpět ve vězení a přinejmenším být skoro pořád o hladu, jelikož státní moc jim nedovolila ani to nejprimitivnější zaměstnání? No ano, šeptalo se nebo taky psalo v Rudém Právu, že jsou podporováni ze zahraničí. Já tomu nevěřil; když nedávno vyšla knižně korespondence Janouch – Havel, s překvapením jsem musel uznat svůj omyl. Ano, někteří byli podporováni zásluhou Janouchovy nadace a asi taky z jiných zdrojů. Snižuje to snad jejich zásluhy? Nemyslím.

I když jsem význam disentu – při vší úctě k odvaze a integritě jeho představitelů – dost podceňoval, musím přiznat, že v obecné pasivní apatii přinejmenším dávali příklad vůle ke svobodnému životu. I já jsem se od něho trochu nakazil. No ano, už od 68. roku jsem ignoroval všechny vyžadované projevy loajality, nekladl jsem si žádné zábrany v kritizování nepravostí, které jsem viděl kolem sebe, ale vlastnímu disentu jsem se o své vůli nepřiblížoval. Potom mne na počátku 80. let náhoda přivedla do přímého styku s jednou jeho větví. Začal jsem publikovat v samizdatovém Kritickém sborníku, pak postupně také v samizdatu vyšlo několik mých filosofických knih. Osmělil jsem se poslat nějaké povídky v angličtině do britského BBC a pak jsem je vzrušeně poslouchal na krátkých vlnách. To všechno pod svým vlastním jménem. Nic se mi za to nestalo, STB zřejmě měla jiné starosti. Pravda, nebyly to žádné politické manifesty, jenom čistá filosofie či beletrie, nicméně ještě před několika lety by mi to nebylo jenom tak prošlo a já bych na to nejspíš ani nepomyslel. Byl to vliv disentu? Asi také. Ale také cosi bylo ve vzduchu.

Je to docela zvláštní, jak někdy člověk něčemu rozumově ještě nevěří a přitom něco v něm – intuice, pocit, jak to chcete nazvat – už ví, že něco nastává. Nástup Gorbačova v Sovětském svazu v roce 1985, jeho *glasnost* a *perestrojka* na mne moc velký dojem neudělaly. Nu dobrá, věřil jsem mu, že hodlá risknout určité uvolnění, ale jen proto, aby zachránil systém, který se už vůči hledně hospodářsky sesouval. To tady ale bylo v minulosti aspoň dvakrát a vždycky se režim vrátil do ještě tvrdší diktatury. Vzpomínám si, že ještě v 88. roce jsem možný vývoj viděl velmi skepticky. A přesto jsem se někdy od let 83 – 84 začal chovat trochu jinak, svobodněji. Přispělo k tomu jistě to, že můj syn Igor byl konečně na vysoké škole a jeho úspěchy ho trochu chránily před perzekucí, ale to jediný důvod asi nebyl.

Ostatně nebyl jsem zdaleka sám. Lidé si dobře pamatují nebo někde snadno najdou události na sklonku 80. let: Vystoupení Demokratické iniciativy, Hnutí za občanská práva a další spontánní akce, o kterých se dříve ani nesnilo; několik demonstrací, brutálně potlačených policií, památně komická vystoupení Milouše Jakeše, v jejichž neukončených a různě zmrzačených větách se zračila bezradnost ze situace, v níž *je jako kůl v plotě*, tedy sám, patrně bez podpory Moskvy. Vynikající britský dramatik Tom Stoppard přirovnal v jedné hře pocity tehdejších našich čelných soudruhů k postavičkám kreslené grotesky, které běží nejprve po útesu, potom ve vzduchu a spadnou do hlubin teprve v okamžiku, kdy si všimnou, že už pod nimi nic není. Byl tohle důvod, proč se režim zhroutil na konci 89. roku? Pokusím se na to odpovědět v příštím odstavci.

Pád režimu: Sametová revoluce. Jako vždy, když se něco stane náhle a neočekávaně, existuje celá řada teorií o příčinách téhle změny. Jakkoliv důmyslné a zdánlivě podložené takové teorie mohou být, většinou ignorují fakt, že společenské (a vlastně všechny přirozené) události mají více příčin, že v nich též figuruje náhoda a individualita jejich aktérů. O tom, proč se na přelomu 80. a 90. let najednou zhroutily v rychlé kaskádě komunistické režimy v sovětských satelitech a nakonec i sám Sovětský svaz, by se dala sepsat přinejmenším tlustá kniha. Já se tu pokusím jenom o několik stručných glos.

Dnes populární teorie je, že SSSR prostě prohrál studenou válku: že vyprovokován tvrdým postojem Reaganovy administrativy vstoupil do nových závodů ve zbrojení, které hospodářsky nevydržel a zhroutil se. Řečeno lapidárně, Reagan Sověty *uzbrojil*. Neříkám, že na této teorii není ani stopa pravdy, jako ostatně na všech ostatních. Nicméně sama o sobě je naivní: jak jsem už připomínal, sovětská diktatura v minulosti překonala mnohem horší krize. Že Sověti svým americkým protivníkům už nestačili v měření sil? Měli pořád dost prostředků, aby třikrát zabili každého Američana svými balistickými raketami, proti nimž přes opačná tvrzení dodnes není spolehlivé obrany – a praktickou jistotu, že Západ nebude riskovat jaderný konflikt i přes svou převahu.

Je také pravda, že hospodářství SSSR a s ním i jeho satelitů vůči hledně upadalo – zdaleka nejen kvůli zbrojení, ale z vnitřních příčin, z kterých některé jsem tu už naznačil. Byli jsme svědky státního bankrotu v Polsku, i naše republika musela připustit stále rostoucí zahraniční dluh. Pocit, že se hospodářství hrouť, měl na sklonku 80. let snad každý, ostatně poslední předseda vlády Adamec mluvil otevřeně o *utahování opasků* (působilo to trochu komicky při jeho boubelaté postavě). Jenomže takto hrouť se hospodářství mohlo ještě dvacet, třicet let: nebylo na tom hůře, než třeba v 50. letech, že. Pohlédneme třeba na Kubu: v těsné blízkosti USA a kubánských emigrantů je hospodářství Kuby už více než 40 let v permanentním kolapsu – zhroutil se tam proto režim? Věci nejsou tak jednoduché.

Myslím, že úmyslně podceňován je příspěvek Gorbačova a jeho stoupenců k vývoji událostí. Ano, byl to komunistický aparátčík, vyšel z KGB a jistě to nebyl (a není) nějaký abstraktní humanista. Jeho přínos k dějinám ale byl, že se – po krátké, nevýznamné mezihře Andropova a Černěnka – snažil přinést nějakou alternativu k tupé éře Brežněva, tak jako předtím, o více než 40 let dřív, Chruščov k éře Stalina. Ano, *perestrojka a glasnost*, ty krotké pokusy naordinovat opatrně odměřované dávky svobody a demokracie, vnesly do sovětského systému především zmátek svou polovičatostí a ovšem také díky sabotáži státně-zločineckých struktur, které už v té době ovládaly mnohé ze sovětského života. Nicméně byly něčím novým, co silně pozměnilo atmosféru oněch let.

Když Gorbačov byl ochoten se v mnohém se Západem domluvit, nebylo to asi jenom proto, že byl na kolenou – to jsou jen fantazie těch, kteří se chtějí hrát v odlesku západního vítězství. Bylo to také proto, že měl jistou vizi světa a obnovy sovětského systému na nových, pružnějších a efektivnějších základech. Jistě si představoval, že Sovětský svaz pozdvihne k nové síle a ještě větší moci – a v tom se přepočítal. Ale upírat mu zásluhu na tom, že krize sovětského režimu neskončila v kataklysmu strašlivých událostí, ale mírumilovnou

demontáží sovětského impéria, může jenom hlupák nebo někdo, kdo má radši politicky motivované mýty než pravdu.

Ať už se Gorbačov mýlil v tom či onom, ať nakonec doma skončil politickým bankrotem, určitě přispěl značnou měrou k vývoji událostí. To ale nebylo zdaleka všechno. Sovětský blok procházel periodickou krizí v rozmezí 10 – 12 let. 1956 Maďarsko a Berlín, 1968 Československo, 1981 vzednutí Solidarity v Polsku, potlačené vojenskou vládou Jaruzelského. Dala se tedy na přelomu 80. a 90. let očekávat nová krize a ona také přišla – nikdo ovšem tehdy netušil, že je to krize finální.

U nás se velký význam připisuje studentské demonstraci 17. listopadu 1989 a následujícím demonstracím, vyvolaným policejní brutalitou. Bylo by ale také spravedlivé připomenout demonstrace v lednu a srpnu téhož roku, které lidové pohyby předznamenaly. Nicméně zdá se mi, že vůbec není připomínán jeden sled událostí, které pád režimu u nás i v sousední NDR významně také ovlivnily.

Občané NDR na tom s cestováním byli ještě hůře, než našinec: směli prakticky jenom do *bratrských* zemí, tedy k nám, do Polska, snad do Bulharska a hlavně Maďarska. Jenomže v roce 1989 maďarská vláda, poněkud rychlejší v demokratizaci, náhle otevřela hranice do Rakouska – a touto skulinou začala proudit nekonečná kolona uprchlíků z NDR. Vláda NDR protestovala, Maďaři hranice zas zavřeli alespoň pro Němce a všichni ti, kteří už byli na cestě s vidinou snadné emigrace, se vrhli na západoněmecké vyslanectví po cestě, zejména v Praze, s žádostí o pomoc. Dnes si už nikdo nedovede představit ty scény, kdy zahrada vyslanectví praskala ve švech tisícovkami uprchlíků a další se pokoušeli do ní přes plot dostat, přes chabý odpor zdejší SNB. Situace byla kritická, nakonec zdejší a východoněmecká vláda povolily: byly v tichosti vypraveny vlaky, které uprchlíky odvezly do Západního Německa – nejprve jeden, potom další. Nevím, kolik jich bylo; vím jenom to, že toto *lidské krvácení*, tento spontánní odliv obyvatelstva, prostě tato dokonale nenásilná *negativní* akce způsobila napřed pád vlády, potom postupný sesuv režimu v NDR, který byl později dokonán podpisem Gorbačova pod smlouvou o pádu Berlínské zdi a sjednocení Německa.

To myslím byl i počátek konce režimu u nás, nicméně trvalo to ještě asi dva měsíce. Nakonec studentská tryzna za Opletala a jeho druhy přerostla 17. listopadu v nenásilnou ale hlučnou demonstraci v Praze na Národní třídě, která byla rozehnána zase s nesmyslnou brutalitou. Tvrdilo se, že tento střet byl připraven z obou stran, že v krutém zákroku proti studentům byli rozpoznáni sovětské výsadkáři, že mylná zpráva o zabitém studentovi byla provokace STB. Jako vždy, různých konspiračních teorií bylo mnoho. Byl tu kalkul KGB či STB, který měl podrazit nohy zdejšímu vedení a nastolit nové? Pokud byl (a já o tom pochybuji), pak někdo udělal ve výpočtu hrubou chybu.

Brutalita policie způsobila výsledek lidového hněvu, lidé pro tentokrát nevzali studenty jako nevyčválané mazánky, ale jako vlastní děti. Jedna demonstrace za druhou plnila ulice nejprve Prahy, pak i Bratislavy a dalších měst. Jak řekl kdysi jeden politik (myslím, že Břežynski), režim nepovalí desetitisíce v ulicích – na to musí být statisíce. Jenomže ty statisíce v Praze na ulici byly: napřed 200, 300 tisíc, Václavské náměstí plné do posledního místečka, nakonec jeden den půl milionu na Letné a pak, pod jistě ne náhodnou záminkou blahořečení Anežky České dokonce 700 tisíc. Nepadl jediný výstřel, nebylo rozbito jediné okno: Havel z balkonu Melantrichu mluvil o lásce a pravdě, která musí zvítězit...

Skutečně vítězila, jak se aspoň tehdy zdálo. Před našimi užaslými zraky se ten obávaný režim hroutil doslova jako hrad z písku – Jakeš a další, včera ještě vládcí, byli vyloučeni z KSČ, ale ani to nepomohlo: stačila jen hodinová generální stávkou, aby režim přistoupil na utvoření vlády, ve které většinu neměli komunisté. Husák byl donucen odstoupit, Národním shromážděním pod tlakem televizních kamer byl prezidentem zvolen Václav Havel, nedávny vězeň a disident. Ani ne do roka jsme měli volby a novou vládu, tentokrát už bez komunistů. Nakonec odešli i sovětské vojáky.

A já? Nu, porušil jsem slib, který jsem si dal, že nebudu mít už nic společného s politikou: běhal jsem po provozech a mluvil k dělníkům, organizoval v podniku stávkou... a nakonec, když všechno dobře dopadlo, jsem se vrátil ke své vědecké práci do ústavu, odkud jsem byl před 18 lety vyhozen. Ale to už je jiná kapitola, možná téma další části těchto Zápisků.

* * *

Závěrem ještě slovo. Období *normalizace*, oné *Biafry ducha*, jak se tehdy také říkalo, bylo přirozeně důsledkem sovětské okupace a ochotné kolaborace Husáka, Biřáka, Jakeše a mnohých dalších na nesčetných nižších příčkách mocenské hierarchie. Nerad to říkám, ale zároveň bylo jistým morálním selháním většiny národa, který se sice nedal přimět k nějakým příliš ostudným činům, nicméně nečinně přihlížel tomu, jak jsou rdoušeny jeho kulturní hodnoty a perzekvována jeho morální elita. Nebo snad ještě přesněji: on tomu nepřihlížel, ale obrátil se k tomu zády, zaujat svými starostmi a drobty blahobytu, které mocní nechali spadnout se stolu. Že je to běžné chování, které se za obdobných okolností dá čekat také od okolních národů? Jistě, už jsem tu přece říkal, že svůj národ neodsuzuji. Nicméně uvědomit si, že takové chování není v pořádku, i když je běžné, má jistý historický smysl. Chyby, které si neuvědomíme, se totiž opakují. Národ, který se v dobách totality dostavoval k volbám – které žádnou volbou nebyly – nejméně ze 70% (jistě ne z oněch 92.8%, jak uváděla oficiální čísla), se v dnešních dnech z naprosté většiny k volbám neobtěžuje. Slýchám omluvu, že prý není koho volit. Lidé se opět – i když jinak – cítí bezmocní a tedy odvracejí oči od veřejných věcí ke svým malým radostem a strastem. Je to tak příliš odlišné od doby *normalizace*? Ponechám si pokus o odpověď do příštího dílu těchto Zápisků.

Nerad bych ale uzavřel tento díl v takovém podmračeném duchu. Ať příští vývoj po *Sametové revoluci* přinesl leccos nečekaného či nechtěného, přesto ten pád minulého režimu a nadechnutí se svobody jako čerstvého vzduchu po dlouhých letech někde v podzemí byl pro mne něčím *zázračným*. Snadno se pro nové starosti zapomínají příkoří minulosti – také já se přistihuji, že zapomínám. Naštěstí jsem si tehdy – po zvolení Havla prezidentem – sám nahrál pásku se svým komentářem, abych si atmosféru oné doby uchoval. Ta páska končí stručnými slovy: *Jsem rád, že jsem se téhle chvíle dožil*. Ano, i dnes po dalších 19 letech, jsem stále rád.